

РОЗДІЛ 5
ІСТОРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ: АРХЕТИПИ, МІФИ,
МЕНТАЛЬНІСТЬ, КАРТИНА СВІТУ ОСОБИСТОСТІ ТА
СПІЛЬНОТИ В ЖИТТІ ТА МИСТЕЦТВІ

УДК: 159.922.62

О. В. Яремчук

Міфоцентризм буття і культури

Для сучасного етапу становлення цивілізації характерними є стрімкі зміни культурних, ціннісних основ життя. На наш погляд, це є законо-мірним етапом розгортання творчого потенціалу особистості та спільноти, який ще не будучи позначений науковими засобами, оприявнюється в міфологічних формах у процесі етнокультурної міфотворчості суб'єкта. У всьому різноманітті проявів перехідного стану необхідно виявити найбільш важливі або сенсоутворювальні фактори, що визначають напрям культурно-історичного розвитку. Роль моделі, яка пояснює поведінку особистості і суспільства в різні історичні моменти, була зазначена ще Е. Еріксоном (1975). У пошуку системо- й сенсопокладальних факторів актуального історичного моменту й, відповідно, означуючи парадигму («зразок») його осмислювання й переживання, наголосимо на її пояснювальній та прогностичній валідності щодо життєздійснення окремої особистості та етнічної спільноти як суб'єктів. На наш погляд, цьому критерію відповідає парадигма етнокультурної міфотворчості в соціальній психології.

Згідно з Т. Куном та І. Лакатосом, парадигма розглядається нами як сукупність теорій, що складають метатеоретичну єдність, яка базується на певних онтологічних та гносеологічних ідеалізаціях та настановах, розповсюджених в науковому співтоваристві [2; 3]. Ми пропонуємо в якості такої ідеалізації міфотворчість. На думку багатьох дослідників, сьогодні постмодерн виступає як новий світогляд, для якого характерний «культ культури» в сенсі перетворення культури із «застиглої» в «гарячу» шляхом естетичної гри з традицією. В соціально-психологічному переломленні постмодерністський світогляд оприявнюється в децентралізації влади, гетерогенності

життєвих контекстів, переході до інформаційного стану світу. Сучасний стан речей спонукає до осмислення проблеми вибору культурних знарядь (за Л. С. Виготським), яка в свою чергу витісняється проблемою особистої ініціативи у синтезуванні нових культурних форм пізнання на базі старого, але не очевидного культурного досвіду. Цей процес, на наш погляд, має яскраво виражену міфотворчу природу. Дійсно, в методології сучасної соціальної психології оприявнилися ідеї системного плюралізму, толерантності, взаємодоповнювальності різних пізнавальних «логік» і це відбилося в об'єднувальному принципі «зв'язку усього з усім», у великій мірі притаманному міфотворчості.

Міф є однією з надзвичайно складних реалій культури, і його можна вивчати й тлумачити в багатоманітних та взаємодоповнювальних аспектах. Важливо те, що міф описує потужні прояви священного (надприродного) в тутешньому світі. Він є засобом пізнання поряд з наукою, мистецтвом, релігією, мовою. Але це специфічний засіб пізнання, міф узагальнює досвід безпосередньо, спонтанно, нереклексивно. О. Ф. Лосєв визначає сутність міфотворчості як «життєво відчуту й твориму уречевлену реальність» [5]. На думку представників глибинної психології, міф – найбільш оформлене відображення індивідуального й колективного несвідомого (К.-Г. Юнг та ін.) [10]. Структуралісти вважають міф своєрідною мовою образів, яка наділена чіткою структурою й здатна передавати знання про світ не гірше, ніж абстрактна логіка [4]. Почасті в дослідженнях міфу останній визначається за контрастом з сучасним (раціональним, логічним, науковим) поглядом на світ. Однак, такий поляризований висновок щодо розвитку свідомості занадто спрощений, хоча б тому, що міф «задає парадигму» для всіх значущих актів людської діяльності, процесу пізнання, пояснює «походження» речей, що дозволяє оволодівати ними. Йдеться не про «зовнішнє», «абстрактне» пізнання, але про пізнання яке «переживається» під час ритуального відтворення міфу або в ході проведення обряду, для якого він є основою. Ми солідаризуємося з позицією К.-Г. Юнга, Дж. Кемпбела, М. Еліаде та інших дослідників у тому, що будь-яке значиме діяння людини, будь-який ритуал відтворює міфічний архетип. Міф, таким чином, – це модель для «створення» форм – біологічних, психічних або історичних.

На думку Е. Ноймана, процес індивідуальної творчості впливає на міф, певним чином його трансформуючи [6]. Особливо це характерне

для епохи постмодернізму, яку часто називають епохою реміфологізації. На фоні деконструкції архаїчних міфів й створення нових міфологічних форм важливо дати визначення міфові як стану суспільної свідомості, який є сталим й, разом з тим, динамічним в різні епохи. Дійсно, кожна цивілізація у своєму ставленні до міфу проходить певні етапи. Спочатку – це дорефлексивне злиття, розчинення в міфі, потім – деміфологізація і, нарешті, реміфологізація – повернення до міфологічної картини світу на новому рівні, де в знятому вигляді в свідомості особистості перебувають всі попередні етапи. Але окрім суспільних інсталяцій міфу, актуалізуються індивідуальні форми міфотворчості, що впливають з суб'єктивних переживань світу. Як вважав К.-Г. Юнг, «на базовому рівні психічної реальності містяться архетипічні образи, що заломлюються в області особистісної фантазії і структурують особистий міф індивіда. Людина постійно включена у фантазійну діяльність як у поточний життєвий процес» [10, 29]. К.-Г. Юнг називає це «безперервним творчим актом, тому що за допомогою фантазії психічне створює повсякденну реальність» [10, 29].

Наразі особистість взаємодіє з вмістами колективного несвідомого відповідно своїй внутрішній організації і послідовно проходить в онтогенезі певні етапи взаємин з міфом. Для етапу реміфологізації, актуального в наші дні, характерна тенденція активного пошуку цілісності на рівні соціуму й особистості, що фасилітує процес індивідуації. Злиття свідомості з несвідомим, досягнення гармонійної цілісності резонує зі стародавніми міфологічними сюжетами світотворення, героїчних подвигів, а інколи й есхатологічних трагедій. Отже, концептуальні засади дослідження етнокультурної міфотворчості, впливають з розуміння міфу як багатовимірного феномену людської психіки.

- Міф як універсальний культурно-психологічний феномен, первинний код смислів, символів, світоглядних настановлень, що відбивають універсальні архетипи колективного несвідомого в індивідуальній психіці.

- Міф як система мислення й досвіду, яка спирається на психологічний баланс свідомої та несвідомої сфери особистості і таким чином виступає медіатором між реальним та потенціальним «Я».

- Міф як специфічна інформаційна структура, що дозволяє відбити

тенденцію холистичності у внутрішньому світі людини й у соціальному житті і виявляється у синтезі логіки й емоцій, раціонального й інтуїтивного способів пізнання світу.

- Міф як універсальна форма включеності людини у світ, екологічний спосіб структурування, упорядкування психічних змістів на шляху до самості

- Міф як інтегральний компонент ментальності певної культури, етносу, соціальної групи, особистості, що задає координати картини світу і визначає перспективи самореалізації суб'єкта у певному смислово-полі можливостей.

Особистість спонтанно створює міфологеми, просто перебуваючи у своєму природному стані означування, переживання й оцінювання життєвих подій [10]. На шляху оволодіння змістами несвідомого вона створює власний міфологічний простір – «індивідуальний авторський міф». Останній постає як основа індивідуальності людини, що виконує ключову роль в її саморозвитку. З іншого боку, індивідуальний авторський міф є осередком культурно-історичного потенціалу особистості, насамперед через архетипові вмісти різних рівнів, заломлені в ментальності.

Окреслимо предметно-поняттєве поле етнокультурної міфотворчості особистості. Етнокультурна міфотворчість особистості – це процес творення суб'єктивного міфологічного простору, що корелює з певним типом культурно-історичного, етносоціального й екзистенціального досвіду, відбитим в різних текстах (нарративах, поведінці і ширше, у життєвому шляху вцілому). Продуктом етнокультурної міфотворчості особистості є індивідуальний авторський міф. Ми визначаємо індивідуальний авторський міф як переважно усвідомлюваний суб'єктом трансцендентний акт цілісного осягнення суб'єктивного екзистенціального досвіду (зокрема, особистої міфології, цінностей, свого покликання, потенціалу самоздійснення), що об'єктивується найчастіше в автонаративі. У плані взаємодії з історичною традицією етнокультурна міфотворчість наближається до екзистенціального проектування особистості, і тоді суб'єкт вибудовує свій життєвий світ відповідно до досягнень, проблем та перспектив спільноти, з якою він себе ідентифікує.

Отже, семантичне поле ментальності етносу є своєрідним простором для розгортання етнокультурної міфотворчості особистості. З'ясуємо

точки дотику й розбіжності цього поняття з семантично близькими поняттями «ментальність» та «картина світу». Узагальнюючи результати численних досліджень ментальності, зауважимо, що вона є складною поліфункціональною системою, що представлена усвідомлюваними та неусвідомлюваними психічними змістами на глобальному, етнічному та особистісному рівнях, і з одного боку, може розглядатися як спосіб досягнення традиційної картини світу і своєрідна «методологія» пізнавальних стратегій особистості; процес і результат креації індивідуального образу світу; з іншого боку, це – семантична матриця свідомості, на яку накладається «жива функціонуюча дійсність»; третій вимір ментальності – це дискурс, що відбиває процес роздумування, а також правила «обговорювання світу»; синкретичний гнозис навколишньої дійсності, що є логіко-інтуїтивним і раціонально-емоційним водночас й відображає свідомий та несвідомий рівні пізнавальної діяльності особистості.

Не применшуючи значущості всіх вищенаведених аспектів ментальності, слід підкреслити, що вона може бути проінтерпретована як певний стан свідомості, в якому актуалізуються ці змістові складові. Дане припущення дозволяє звернути увагу на можливість трансформації ментальності. На наш погляд, особистість – суб'єкт потенційно може гармонізувати ментальність, як свою власну так і колективну у спільній вчинковій діяльності. Цьому сприяють творче натхнення суб'єкта, пікові переживання та межові стани. Дійсно, у станах «балансування на межі хаоса» свідомість є найбільш гнучкою та підготовленою до змін. Послаблення жорстко встановлених зв'язків у свідомості призводить до трансформації наявних у ній структур та до спонтанного створення нових. Якщо погодитися з тим, що значення є визначальною, впорядкувальною та систематизуючою структурою свідомості, то в процесі зміни ментальності слід звернути увагу саме на трансформацію значень шляхом надання їм суб'єктивних смислів та на зворотній процес означування індивідуальних смислів, що сприяє перетворенню особистості у творчого суб'єкта культури. Отже, спонтанне осмислювання значень та означування смислів суб'єктом культуротворчості сприяє появі нової якості ментальності й перетворює її на гнучкий інструмент пізнання зовнішнього та внутрішнього світу особистості. Враховуючи те, що особистісне сприйняття, пам'ять, мислення, уява озброєні та водночас обмежені системою значень, властивих певній

спільноті, з якою особистість себе ідентифікує, можна припустити, що й трансформація значень в зазначеному вище сенсі екологічніше протікатиме в процесі спільного вчинку етнокультурної міфотворчості. Поточні зв'язки між поняттями «ментальність», «картина світу» та «свідомість» в парадигмі етнокультурної міфотворчості. Як відомо, свідомість не охоплює внутрішній світ людини у цілому, вона, як і психічне взагалі, служить для «регуляції» поведінки, для приведення її у відповідність з потребами людини й об'єктивними умовами, в яких вони задовольняються. За С. Л. Рубінштейном, наявність свідомості передбачає виділення людини з її оточення, появу ставлення суб'єкта дії та пізнання до об'єктивного світу [8]. Класичне визначення свідомості: «свідомість – специфічно людський спосіб відображення дійсності через посередництво об'єктивованих у слові суспільно вироблених узагальнених значень» – акцентує увагу на значеннєвій природі останньої.

Центральною психологічною проблемою, однак, залишається процес усвідомлення людиною світу через означування його. Метафорично висловлюючись «свідомість не вміє» фіксувати процес усвідомлювання. Тому не дивно, що вона також «невзможі» контролювати й процес вербалізації думок, в тому числі й процес побудування значень. Значення, як вважає В. Ф. Петренко, неподільно зв'язані з іншими складовими людської свідомості: «особистісним смислом, чуттєвою тканиною, емоційною забарвленістю» [7]. Мабуть тому, жодний словесний опис не спроможний передати саме те значення, яке виникає у свідомості. Як відомо, свідомість існує не тільки у словесній, але й в образній формі, наприклад у мистецтві, для якого характерне міфопоетичне мислення.

На думку О. Потебні, міф складається з образу й значення. Образ – суб'єктивний засіб пізнання, безпосередньо внесений у значення, він є джерелом пізнаваного. Звідси продуктивність міфопоетичного мислення, здатного охопити невербалізовані значення, наблизити людину до пізнання того, що принципово не може бути формалізоване у суспільно вироблених значеннях, поняттях. Міфологічна свідомість, на наш погляд, серед низки аспектів свого функціонування оприявнює раціонально-інтуїтивний зв'язок «Я» особистості з навколишнім світом, з іншими людьми та у великій мірі з самим собою як іншим, тобто потенційним «Я» [11]. Для того, щоб останнє стало можливим необхідне трансцендентування особистості як суб'єкта за межі власного свідомого,

що передбачається зміненими станами творчого натхнення, катарсису і т. ін. Цілком припустимо, що суб'єкт, ініціюючи творчу активність, як таку та ще інтенсивніше, самовизначаючись у акті індивідуальної авторської міфотворчості може впливати на процес структурування власної свідомості, а то й трансформувати її згідно з новими, щойно відкритими (пізнаними) суб'єктивними смислами.

На думку В. Ф. Петренка [7], аналіз системи значень – конструктів, понять, категоріальних структур – це спосіб осягнення вмісту свідомості і водночас механізм її змінення чи конструювання (тим більше це стосується смислових конструктів). Але з нашої точки зору, такий підхід не вповні враховує специфічні закономірності функціонування свідомості й динаміку ментальності окремої неповторної особистості чи суб'єкта. За С. Л. Рубінштейном, визначальними для систем такого рівня складності як свідомість людини є все ж таки не загальні, а специфічні закономірності. Ефект дії загальних закономірностей видозмінюється в індивідуальній свідомості конкретної особистості. Тому ми вважаємо за необхідне, зокрема у дослідженні та трансформації ментальності як певного стану свідомості спиратися не тільки на аналіз конструктів, понять, категоріальних структур, а й на спонтанне індивідуальне виявлення понять-образів, міфологем і т. ін. у продуктах міфотворчості конкретних індивідів. Включення цього міфологічного вмісту у колективний синтез нових значень, символів, смислів в процесі спільного вчинку етнокультурної міфотворчості, на нашу думку, надає можливість актуалізувати культурно-історичний потенціал особистості й спільноти.

Отже, зміст свідомості великою мірою породжується в результаті неусвідомлюваних операцій. Яскравим прикладом останнього є створення моделі світу в певній культурі. Модель чи картина світу в людській свідомості належить скоріше до числа міфологем, ніж до понять емпіричного рівня – носії певної культурної традиції можуть не усвідомлювати її, не рефлексуючи використовувати систему уявлень про світ. В. М. Топоров вважає картину світу результатом переробки інформації стосовно середовища й самої людини, причому «людські» структури й схеми часто екстраполюються на середовище, яке описується мовою антропоцентричних понять [9]. Таким чином, можна зауважити, що навколишня дійсність у цілому представлена у людській свідомості не просто як результат переробки первинних чуттєвих даних

сприйняттям, а як результат їх вторинного перекодування за допомогою знакових систем, зокрема міфологічної.

Дійсно, картина світу зреалізована у різноманітних семіотичних втіленнях, які скоординовані між собою й складають єдину універсальну систему. На думку Н. Ф. Каліної, ця система має природу семіосфери й може бути названа ментальністю [1]. Ментальні структури – це внутрішні репрезентації або коди, через посередництво яких знання про навколишню дійсність представлені у свідомості. Отже, кодування інформації охоплює кілька рівнів когнітивної переробки, кожний з яких «перепишує» її власним особливим способом (через образи, схеми, концептуальні узагальнення, у знаковій та символічній формі і. т. ін.). Показово те, що на всіх етапах переробки інформації існує певна надлишковість її, тобто її більше, ніж необхідно для безпосереднього розуміння. Надлишковість перш за все оприявнюється у конотативних й контекстуальних значеннях окремих фрагментів дискурсу. Цей факт спонукає згадати про відому з робіт структуралістів надлишковість міфологічної структури. Що йще раз переконує у подібності картини світу до міфологічної системи, яка існує на домисленневому рівні. Безумовно, впорядковане накопичення інформації про світ розширює можливості його розуміння, однак, це розуміння є скоріше підтвердженням гіпотези стосовно того, яким уявляється світ в певній культурі, ніж просто первинним засвоєнням раніше невідомих фактів.

Центральне місце у процесах моделювання реальності у свідомості займає мовна категоризація явищ навколишнього світу. Отже, цей процес опосередкований системою мовних значень й особистісних смислів як їх конотацій, що сукупно відображають різні рівні репрезентації феноменів реальності, узагальнення їх у картині світу спільноти та окремої особистості в культурі. Звідси впливає думка стосовно того, що психологічні механізми категоризації світу у свідомості представників різних лінгвокультур мають семантичні й прагматичні розбіжності, це й зумовлює різноманіття форм й типів світосприйяття. Ці розбіжності, звісно, оприявнюються в особливостях дискурсу представників окремих культур або субкультур. Дискурс є, на наш погляд, можливим об'єктом емпіричного дослідження динаміки ментальності та міфотворчості, предметом якого виступають психологічні механізми, що зумовлюють появу різноманітних особистісних новоутворень, які відбиваються

у мовних репрезентаціях особистості. Застосування методологічних принципів постмодернізму в парадигмі етнокультурної міфотворчості знімає опозицію суб'єктності – контекстуальності, тому що суб'єкт-автор «дозволяє» різноманітним контекстуальним змістам вільно поєднуватися, накладатися один на одній і навіть конфліктувати у власному індивідуальному міфі. Ця позиція «небайдужого спостерігача» міфотворчого процесу, який виявляє власну інтенціональність, волюючи зануритися у несвідомі вмісти «Я» (етнокультурної спільноти) в ході дискурсивних практик й здобути, таким чином, нову варіацію індивідуального та колективного міфу, без сумніву вимагає високого рівня суб'єктності. Саме суб'єктність дозволяє піти далі, за межі власного «Я», не переймаючись втратою цих меж, довіряючи спонтанним процесам самоорганізації глобального психічного простору.

Список використаної літератури

1. Калина Н. Ф. Лики ментальности и поле политики / Н. Ф. Калина, Е. В. Черный, А. Д. Шоркин. – К.: Агропромвидав України, 1999. – 184 с.
2. Кун Т. Структура научных революций. С ввводной статьей и дополнениями 1969г / Т. Кун. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
3. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / И. Лакатос. – М.: «Медиум», 1995. – 270 с.
4. Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс. Пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.
5. Лосев А. Ф. Диалектика мифа / А. Ф. Лосев / Миф. Число. Сущность. – М., 1994. – 320 с.
6. Нойманн Э. Творческий человек и трансформация / К.-Г. Юнг, Э. Нойманн / Психоанализ и искусство: Пер. с англ. – М.: REFL-book, К: Ваклер, 1996. – 304 с. – С. 206-250.
7. Петренко В. Ф. Психосемантический анализ динамики общественного сознания / В. Ф. Петренко, О. В. Митина. – Смоленск: Изд-во СГУ, 1997. – 203 с.
8. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира [Текст]:

- научное издание / С. Л. Рубинштейн; АПН СССР, Ин-т философии. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
9. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического / В. Н. Топоров. – М.: Прогресс-Культура, 1995. – 624 с.
 10. Юнг К.-Г. Психология и алхимия / К.-Г. Юнг / Пер.с англ., лат. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2003. – 592 с.
 11. Яремчук О. В. Психологія етнокультурної міфотворчості особистості: монографія / О. В. Яремчук. – Одеса: Фенікс, 2013. – 432 с.

УДК 793. 3. 03. 01: 140. 8

Т. Д. Морозовська

Відображення світогляду людини різних історичних епох у мистецтві танцю

Сучасна європейська культура не завжди забезпечує особу чітко визначеними, «єдино вірними» цінностями та ідеалами. Людина має будувати власні смисли та цінності, культурну ідентичність у спілкуванні з іншими людьми – сучасниками і тими, хто жив до неї. Талановитий педагог образотворчого мистецтва Б. М. Неменський підкреслював, що найдієвішим засобом емоційно-ціннісного, творчого і духовного розвитку людини є мистецтво, за допомогою якого відбувається сприйняття досвіду, попередніх поколінь. Це, безумовно, стосується і мистецтва танцю. Фахівці зазвичай відзначають залежність мови танцювального мистецтва того чи іншого народу від особливостей його побуту, праці, природно-кліматичних умов життя, національної ментальності та морально-ціннісних настановлень. Наприклад, властивий українському танцю віртуозний та стрімкий характер чоловічих рухів і цнотливий – дівочих вважається відображенням світорозуміння та ціннісних настановлень українського народу. Ілюстрацією цього може бути опис народного танцю початку ХХ ст. видатним знавцем українського мистецтва В. М. Верховинцем: «Народний танець... – вільна, широка і нічим не обмежена творчість кожного в танцювальному колі... Молодь, як правило, вважає танець за найкращу, найрадіснішу забаву, любить